

**Bart van Tooren &
Baudewijn Odé**

Foto 1. Zweedse kornoelje: zal de soort zich kunnen handhaven in Nederland? (foto: Ruud van der Meijden)

Is actieve soortenbescherming kansrijk voor bedreigde inheemse vaatplanten?

Het recent ingezette leefgebiedenbeleid biedt nieuwe kansen voor de bedreigde flora. Waar zou dit beleid zich vooral op moeten richten? Is dit beleid werkelijk kansrijk om de Nederlandse biodiversiteit te behouden? Wat zijn belangrijke vragen en knelpunten voor de toekomst?

De enorme achteruitgang van de wilde flora in de loop van de vorige eeuw betekende het verlies van menige soort uit Nederland. Maar liefst 499 soorten staan op de Rode Lijst van bedreigde planten (van der Meijden et al., 2000). Soorten als Wildemanskruid (*Pulsatilla vulgaris*) en Zaagblad (*Serratula tinctoria*) zijn waarschijnlijk voorgoed verdwenen uit Nederland, vooral doordat het geschikt biotoop nergens meer voorhanden is en de soorten voor hervestiging van ver moeten komen. Weinig bekend is dat al in de vijftiger jaren getracht is een aantal soorten te behouden voor Nederland door deze te verplaatsen naar 'veiliger oorden'. Helaas is dit weinig succesvol geweest, o.a. doordat toen veel minder bekend was dan nu over de eisen die de soorten stelden aan hun milieu. Vermoedelijk is alleen Kranskarwij (*Carum verticillatum*), nog aanwezig met enkele exemplaren in een blauwgrasland in de Kampina, een overblijfsel van deze vroegere uitzetpogingen. Het is voor deze soort thans de enige groeiplaats in Nederland.... Er zijn in het verleden zelfs terreintjes speciaal aangekocht voor het behoud van een

zeldzame soort. Voorbeelden zijn het in 1916 door Natuurmonumenten aangekochte 'bosje bij Weert' waar toen de zojuist al genoemde Kranskarwij groeide, en in 1925 het 'bosje bij Jipsinghuizen' in de provincie Groningen waar Zweedse kornoelje (*Cornus suecica*; foto 1) aanwezig was. In beide gevallen is de soort er verdwenen. Een voorbeeld van recentere datum (1977) is de aankoop van een gebiedje nabij Nijmegen ten behoeve van o.a. Duitse brem (*Genista germanica*). In dit geval heeft de soort zich wel tot op heden weten te handhaven.

In deze bijdrage gaan we in op soortenbescherming voor planten. Welke methoden worden toegepast? Zijn deze succesvol? Hoe kan het beter? Wat kan de rol van het leefgebiedenbeleid zijn? Wat zijn belangrijke vragen en knelpunten voor de toekomst?

Passieve soortenbescherming van inheemse flora

In het Natuurbeleidsplan (1990) werd soortenbescherming opgenomen als vangnet voor die situaties waar het ecosysteemgerichte beheer niet zou voldoen. Het opstellen van Rode Lijsten zou daartoe een eerste hulpmiddel zijn. Pas in 2004 is voor het eerst de Rode Lijst voor vaatplanten officieel gepubliceerd in de Staatscourant 2004 (no. 218), een Rode Lijst die overigens al in 2000 was opgesteld (van der Meijden et al., 2000). Belangrijkste reden voor deze vertraagde publicatie was een juridische discussie over de wettelijke sta-

tus van Rode Lijstsoorten en de problemen in de ruimtelijke ordening die dat met zich mee zou brengen.

Met het aanwijzen van wettelijk beschermde soorten, recent vastgelegd in de Flora- en Faunawet en de instrumenten van de Natuurbeschermingswet en Wet op de Ruimtelijke Ordening, zijn er diverse mogelijkheden om planten en dieren passief (= wettelijk) te beschermen. Passieve bescherming voorkomt echter niet dat soorten regionaal of nationaal uitsterven (Wiersinga et al., dit nummer). Alleen aan het beperkte aantal plantensoorten van bijlage 2 van de Habitatrichtlijn hangt buiten een wettelijk kader ook een instandhoudingsdoel en daarmee een noodzaak tot actieve maatregelen.

Drie soortbeschermingsplannen

Een belangrijk instrument in het Natuurbeleidsplan waren de soortbeschermingsplannen. Het soortenbeleid was o.a. gericht op buiten de natuurgebieden voorkomende bijzondere soorten. Dat vormde een belangrijke reden voor het opstellen van beschermingsplannen voor akkerplanten en muurplanten. Het derde soortbeschermingsplan, voor orchideeën, was waarschijnlijk geïnspireerd door het feit dat veel orchideeën al eerder waren aangewezen als beschermde soorten. Uiteraard heeft ook de 'populariteit' van orchideeën een rol gespeeld.

Van deze drie plannen heeft die over orchideeën het meest ongelukkige verloop

gekend. Het opstellen van het plan is zelfs nooit afgerond. Het beschermingsplan van muurplanten (Ministerie van LNV, 1988) heeft wel enig succes gehad. In diverse gemeenten en provincies heeft dit plan geleid tot beleidsvorming met betrekking tot het omgaan met oude muren (Beenen et al., dit nummer). Er zijn echter ook nog erg veel groeiplaatsen verloren gegaan. Een belangrijk speerpunt in het beschermingsplan akkerplanten (Bakker & van der Berg, 2000) was het aantrekken van een coördinator die de nodige acties zou bevorderen. Helaas is deze coördinator er nooit gekomen. Dit plan heeft in enkele provincies geleid tot enige acties (van den Dool, dit nummer), maar heeft niet geleid tot enige door het Ministerie geïnitieerde concrete acties ter bescherming van akkerplanten.

Bij deze drie soortbeschermingsplannen heeft, behalve het tekortschieten van het Ministerie van LNV, ook meegespeeld dat FLORON minder dan bijv. De Vlinderstichting of RAVON 'op de barricades' heeft gestaan om op te komen voor de belangen van hogere planten.

Behalve landelijke soortbeschermingsplannen is ook in enkele provincies aandacht geweest voor bedreigde plantensoorten. Een voorbeeld is Wilde kievitsbloem (*Fritillaria meleagris*) in Overijssel (Provincie Overijssel, 2000). In Overijssel is via publiciteit en het aangaan van beheerovereenkomsten gewerkt aan de bescherming van populaties. Dit beschermingsplan heeft binnen de gemeente Zwolle ook geleid tot aanpassing van het graslandbeheer ten gunste van de Wilde kievitsbloem.

Soortenbescherming in de natuurgebieden

In de 'doelstellingennota' van Natuurmonumenten komt naar voren dat het beheer vooral gericht dient te zijn op ecosystemen en dat daarbij de relevante soorten mee kunnen liften (Natuurmonumenten, 1993). Slechts in bijzondere gevallen wordt

Foto 2. Voor Brave hendrik, een soort van stikstofrijke ruderaal plekken bij boerderijen, is in dit zo keurige land geen plaats meer (foto: Ruud van der Meijden).

daar volgens de nota van afgeweken. Toch is er binnen de natuurgebieden wel degelijk gerichte aandacht voor bedreigde plantensoorten. Zo is er, bijv. via het toedienen van leem in een door Natuurmonumenten beheerd gebied in Drenthe, met succes getracht een populatie van Valkruid (*Arnica montana*) te beschermen (zie ook Luijten & Oostermeijer, dit nummer). In praktijk is de grens tussen soortgericht en meer ecosysteemgericht beheer veelal vaag. Zo is het kleinschalig plaggen of kappen vaak gericht op een gehele levensgemeenschap, maar worden wel locaties uitgezocht waar de kans op terugkeer van bepaalde zeldzame en bedreigde soorten maximaal is. Een voorbeeld is het kleinschalig plaggen in de heide, soms direct naast een bestaande populatie van Beembreek (*Narthecium ossifragum*), zoals bijv. in Twente is toegepast. In kansrijke en veelal meer of minder gebufferde omstandigheden levert plaggen soms bijzondere

soorten op als Vetblad (*Pinguicula vulgaris*) of Wijdbloeiende rus (*Juncus tenageia*). Helaas is het optreden van bijzondere soorten tegenwoordig soms van twijfelachtige betekenis. Heeft de mens een handje geholpen bij het zich recent op drie plaatsen vestigen van Valkruid in Twente, ver van bestaande populaties? We weten het niet zeker maar duidelijk is dat af en toe opvallende vestigingen niet geheel spontaan zullen zijn. Het is hier nu niet de plaats om hier verder op in te gaan. Recent onderzoek (Luijten et al., 2002) laat zien dat het bij zeer klein geworden populaties zinvol kan zijn om de genetische basis te versterken, bijvoorbeeld door bij te zaaïen of bij te planten. Hoewel dit theoretisch inmiddels onomstreden is, wordt het toch in het natuurbeheer nog niet of nauwelijks toegepast. Een belangrijke reden daarvoor is dat bij het overgrote deel van de soorten de populaties klein zijn geworden door verslechterde externe

Tabel 1. Overzicht van de onderscheiden leefgebiedstypen, met het aantal soorten dat deze leefgebieden als voornaamste biotoop heeft. Ter illustratie zijn steeds twee voorbeeldsoorten aangegeven.

leefgebied	aantal soorten	Voorbeelden
Agrarisch landschap	15	Kleine wolfsmelk (<i>Euphorbia exigua</i>), Nachtkoekoeksbloem (<i>Silene noctiflora</i>)
Beekdal	14	Drijvende waterweegbree (<i>Luronium natans</i>), Karwijselie (<i>Selinum carvifolia</i>)
Droge zandgronden	18	Zweedse kornoelje (<i>Cornus suecica</i>), Grote bromraap (<i>Orobancha rapum-genistae</i>)
Heuvelland	40	Mannetjesorchis (<i>Orchis mascula</i>), Franjegentiaan (<i>Gentianopsis ciliata</i>)
Hoogveen	19	Lange zonnedaauw (<i>Drosera anglica</i>), Heidekartelblad (<i>Pedicularis sylvatica</i>)
Kust	27	Rozenkransje (<i>Antennaria dioica</i>), Knolvossenstaart (<i>Alopecurus bulbosus</i>)
Moeras	6	Stijf struisriet (<i>Calamagrostis stricta</i>), Slank wollegras (<i>Eriophorum gracile</i>)
Rivieren	19	Zandwolfsmelk (<i>Euphorbia sequieriana</i>), Kluwenklokje (<i>Campanula glomerata</i>)
Stadsnatuur	4	Muurbloem (<i>Erysimum cheir</i>), Blaasvaren (<i>Cystopteris fragilis</i>)

dan wel interne omstandigheden. Belangrijke voorbeelden zijn verzuring van de toplaag, stikstofdepositie en/of een ontoereikende waterhuishouding. Voordat bijzaaien of zelfs herintroductie overwogen kan worden, dienen eerst de milieu omstandigheden weer optimaal te zijn. Gelukkig is het zo dat door de sterk afgenomen stikstofdepositie en de hopelijk nu toch ook echt op gang komende aanpak van de verdroging, tenminste in de Natura 2000 en/of de TOP-gebieden, een zinvol herstel door soortgerichte maatregelen naderbij komt.

Is een leefgebiedenbeleid kansrijk?

Het huidige ingezette leefgebiedenbeleid heeft de focus gezet op 162 plantensoorten (tabel 1), die zowel binnen als buiten de EHS te vinden zijn. Het zijn grotendeels bedreigde of sterk bedreigde soorten van de Rode Lijst, die we met dit beleid een toekomst kunnen geven. Ze verschillen sterk in zeldzaamheid, met soorten met maar één of enkele groeiplaatsen, zoals Kleine ereprijs (*Veronica verna*), tot soorten die vrij algemeen zijn, bijv. Drijvende waterweegbree (*Luronium natans*) en Drienerfse zegge (*Carex trinervis*). Maatregelen als het uitbreiden van geschikt areaal en het versterken van de genetische basis (door verjonging of genetische aanvulling) zijn met name voor de zeldzame soorten essentieel. Het bijbehorende beheer (zowel regulier als cyclisch) moet ook een meer op de leefgebiedensoorten toegesneden karakter krijgen. Het kan niet zo zijn dat de uitwerking van het beleid beperkt blijft tot eenmalige maatregelen die gunstig zouden kunnen uitpakken. Evaluatie en eventuele bijstelling van het beheer zijn elementen die net zo goed een onderdeel moeten zijn van het leefgebiedenbeheer. Het leefgebiedenbeleid kan ook vanaf een andere kant bijdragen aan een hogere biodiversiteit. Een zorgelijke trend is immers dat in het landelijk gebied nog steeds achteruitgang optreedt van tot voor kort (vrij) algemene soorten. Dertig jaar nog tamelijk gewone soorten als Grote en Kleine ratelaar (*Rhinanthus angustifolius* en *R. minor*), Echte koekoeksbloem (*Lychnis flos-cuculi*), Stijve ogentroost (*Euphrasia stricta*) of Blauwe knoop (*Succisa pratensis*) zijn thans vrijwel tot de natuurgebieden terug gedrongen. Dat 'algemene' soorten als Wateraardbei (*Potentilla palustris*) of Kamgras (*Cynosurus cristatus*) op de Rode Lijst staan zegt voldoende. Het meest dramatisch is wellicht de achteruitgang in de

Kader 1. Zweedse kornoelje: een geval apart

Zweedse kornoelje (foto 1) bereikt in Nederland de zuidgrens van het areaal. Vroeger had de soort enkele vindplaatsen in Nederland, maar thans komt Zweedse kornoelje nog slechts in één bosje voor. Ook daar gaat de soort steeds verder achteruit. Het einde van de soort in Nederland lijkt onafwendbaar. Als dat o.a. een klimatologische kwestie is, hetgeen zeer waarschijnlijk lijkt, heeft het ook weinig zin om te trachten de soort elders in de Nederlandse natuur te behouden. Ook in aangrenzend Noord-Duitsland is de soort zeer zeldzaam geworden. Met het verdwijnen van Zweedse kornoelje van de laatste vindplaats gaat het genenmateriaal van de Nederlandse populatie van de soort dus definitief verloren. De variatie in dit genenmateriaal is overigens waarschijnlijk gering, omdat het een klonaal groeiende soort betreft. Vormt dat verdwijnen een reden om de laatste planten van deze soort in een Nederlandse hortus te laten overleven? Of laten we de soort gewoon verdwijnen?

voorheen zo soortenrijke bermen in Zuid-Limburg.

Ook buiten de natuurgebieden is heel veel te doen, zeker als we bedenken dat juist door die dramatische achteruitgang van botanische diversiteit in het buitengebied ook de hiervan afhankelijke fauna het steeds moeilijker krijgt. Het landschap is op heel veel plaatsen een leeg landschap geworden. Het leefgebiedenbeleid zou een enorm succes zijn als het ook kans zou zien een bijdrage te leveren aan herstel van het landschap. Dan kan het gaan om zandbermen met bijzondere soorten, om een hoekje van een grasland waar kansen liggen voor herstel van een schraal en droog grasland, een soortenrijk hellinkje enz.

Nederland heeft nationale landschappen maar daar wordt niets gedaan aan herstel van de stofferings van het landschap met een bloeiend plantenkleed. Het behoud van zeldzame soorten is belangrijk, maar dit is naar ons gevoel minstens zo belangrijk....

Een goede toekomst voor de Nederlandse wilde flora?

Over welke Nederlandse plantensoorten moeten we ons voor de toekomst nu de meeste zorgen maken? Voor welke soort biedt het ecosysteemgerichte beheer, o.a. via de EHS, of het leefgebiedenbeleid, nog onvoldoende perspectief? En wat zijn de maatregelen die we eventueel kunnen treffen?

Om maar somber te beginnen: er is in ieder geval één groep van soorten die in Nederland geen perspectief meer heeft. Dat zijn de soorten waarvoor geen geschikt biotoop meer te vinden is in Nederland. Een klassiek voorbeeld is Bokjessteenbreek (*Saxifraga hirculus*): de voor deze soort vereiste overgangsvenen zijn geheel uit Nederland verdwenen. Een voorbeeld van recentere datum zijn de stikstofrijke en vaak ook kalkrijke mestvaalten en andere voedselrijke, rommelige plaatsen langs boerderijen en in dorpen, incl. ruigten. In ons zo keurige en 'schone' land is

voor de soorten van deze plekken, zoals de vroeger wijd verbreide Brave hendrik (*Che-nopodium bonus-henricus*; foto 2) geen plaats meer (Mennema et al., 1985). Kans op herstel is er eigenlijk niet. In geheel West-Europa gaan dergelijke soorten snel achteruit, als tol voor de vooruitgang. In feite is met de soorten van akkers hetzelfde aan de hand, al kunnen deze soorten door soortgerichte maatregelen deels in de benen worden gehouden (van den Dool, dit nummer) en worden deze soorten ook af en toe buiten akkers gevonden. Ook door klimaatverandering zullen zeker soorten uit Nederland verdwijnen. Een aantal soorten is al heel zeldzaam geworden, zoals Stijf struisriet (*Calamagrostis stricta*) en Noordse zegge (*Carex aquatilis*), maar dit zal vooral met vernietiging van de groeiplaatsen te maken hebben. Of dergelijke soorten echt zullen verdwijnen, weten we niet. Sommige soorten kunnen zich wellicht aanpassen, andere niet. Een bijzonder geval vormt de inmiddels tot één groeiplaats gereduceerde Zweedse kornoelje (kader 1).

Er zijn natuurlijk soorten die buiten de focus van het leefgebiedenbeleid vallen. Hieronder meer dan 40 (ernstig) bedreigde soorten, zoals Kranssalomonszegel (*Polygonatum verticillatum*), Dennenwolfsklauw (*Huperzia selago*), Vroege zegge (*Carex praecox*) en Scherpkruid (*Asperugo procumbens*). Een deel van deze soorten kan meeliften met maatregelen voor andere leefgebiedensoorten zoals Malrove (*Marrubium vulgare*), die net als Scherpkruid kan profiteren van een grotere dynamiek in kalkrijk duinzand. Dit is natuurlijk precies de bedoeling van het leefgebiedenbeleid. Ook het meeliften van planten met dieren en vice versa krijgt met het leefgebiedenbeleid een kans. FLORON en Stichting EIS-Nederland werken samen om beheerders van populaties van Beemd-kroon (*Knautia arvensis*) maatregelen te laten nemen ten behoeve van Knautiabij (*Andrena hatorfiana*; foto 3) en andere planten en dieren van kalkrijke graslanden. Voor anderen biedt dit nieuwe beleid geen

perspectief, evenmin als voor een aantal minder sterk bedreigde soorten. Enkele voorbeelden van de ca 30 soorten met inmiddels vijf of minder groeiplaatsen en een gerede kans om uit te sterven zijn Polzegge (*Carex cespitosa*), Poppenorchis (*Orchis anthropophora*) en Klein nimfkruid (*Najas minor*). Voor deze soorten is vaak heel specifiek soortgericht beleid nodig, waarbij de terreinbeheerders een grote rol spelen.

Gelukkig zijn de perspectieven om in Nederland plantensoorten voor uitsterven te kunnen behoeden vrij goed, behalve dan voor de al eerder genoemde groepen van soorten. We noemden al dat de stikstofdepositie sterk is afgenomen en er hoop mag zijn dat er de komende jaren echt iets aan de verdroging gedaan zal worden. Ook de overgang van grote delen van het natuurbeleid van rijk naar provincie doet hopen dat de provincies zich meer in zullen gaan zetten voor natuurbehoud, daarbij 'geholpen' door de verplichtingen vanuit Natura 2000. Belangrijke kansen liggen in het verzamelen en delen van informatie over het voorkomen van de soorten (in kader 2 de negatieve kant). Het initiatief van het opzetten van de Nationale Databank Flora en Fauna, met participatie van overheid, de beheerders van natuurterreinen en vrijwillige waarnemers, biedt een belangrijke kans om maatregelen ten gunste van soorten gericht te nemen. Het leren werken vanuit het leefgebiedenbeleid kan beheerders en beleidsmakers helpen om te komen tot een integratie van ecosysteembeheer en soortenbeheer.

Literatuur

Bakker, P.A. & A. van der Berg, 2000. Beschermingsplan akkerplanten. Rapport directie natuurbeheer nr. 43. Ministerie van LNV, Den Haag.

Luijten, S.H., M. Kéry, J.G.B. Oostermeijer & J.C.M. den Nijs, 2002. Demographic consequences of inbreeding and outbreeding in *Arnica montana*: a field experiment. *Journal of Ecology* 90(4): 593-603.

Meijden, R. van der, B. Odé, C.L.G. Groen, J.P.M. Witte & D. Bal, 2000. Bedreigde en

Kader 2. Worstelen met communicatie

Plantenbescherming is gebaat bij een goede verspreiding van kennis over het voorkomen van alle bijzondere populaties van planten, zowel bij beleidsmakers, beheerders als vrijwilligers. Communicatie heeft echter een wat wrange bijmaak, omdat kennis in verkeerde handen ook in negatieve effecten resulteert. Zeldzame populaties van plantensoorten, met name orchideeën, worden bedreigd door het uitsteken voor particuliere tuinen of zelfs de internationale handel. Jaarlijks gebeurt dit tientallen malen in de natuurgebieden (van Tooren & Pelsma, 1997). Recente ingrijpende voorbeelden zijn het verwijderen van vrijwel de gehele populatie (ca 40 exemplaren) van Soldaatje (*Orchis militaris*) op de St. Pietersberg in 2007; in februari 2008 het verwijderen van honderden exemplaren (99 % van de populatie) van Dennenorchis (*Goodyera repens*) op de Brunssummerheide of in 2006 het verwijderen van een net ontdekte populatie van Herfstschroeforchis (*Spiranthes spiralis*) langs de Grevelingen. Ook de toename van data op internet over het voorkomen van soorten in Nederland is een potentiële bedreiging voor alle planten die aantrekkelijk zijn of die we aantrekkelijk maken door ze met nadruk onder de aandacht te brengen. Beheerders zijn daarom steeds terughoudender met specifieke berichtgeving over bijzondere planten in hun gebieden.

kwetsbare vaatplanten in Nederland. Basisrapport met voorstel voor de Rode Lijst. *Gorteria* 26: 85-208.

Mennema, J., A.J. Quené-Boterbrood & C.L. Plate (red.), 1985. Atlas van de Nederlandse flora. Deel 2. Bohn, Scheltema & Holkema, Utrecht.

Ministerie van LNV, 1988. Handleiding voor de bescherming van bedreigde muurplanten. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Den Haag.

Natuurmonumenten, 1993. Het beheer van de terreinen van de Vereniging Natuurmonumenten. Hoofdpijnen met toelichting. Uitgave Natuurmonumenten, 's-Graveland.

Provincie Overijssel, 2000. Beschermingsplan Wilde kievitsbloem.

Tooren, B.F. van & T.A.H.M. Pelsma, 1997. Plantenroof in natuurterreinen in Nederland. *De Levende Natuur* 98 (3): 97-101.

Summary

Perspectives for the threatened Dutch flora?

Many plant species are threatened in The Netherlands. An active management to prevent extinction from The Netherlands is needed. Until now the governments' approach was not very successful. We hope that the new policy, e.g. to improve the environmental conditions for many species in the same ecosystems, will be able to ensure the presence of many rare species. It will not be possible for all species: for several species the niche has completely disappeared from The Netherlands, e.g. species from fertile soils around farms or species from arable land. However, for other species we may expect that they will be able to survive, due to this new policy, and even more because of the reduction of the nitrogen deposition in The Netherlands and the intention to improve the water management around the nature reserves.

Dr. B.F. van Tooren
Ver. Natuurmonumenten
Postbus 9955, 1243 ZS 's-Graveland
e-mail: b.vantooren@natuurmonumenten.nl

Drs. B. Odé
FLORON
Postbus 9514, 2300 RA Leiden
e-mail: ode@floron.leidenuniv.nl

Foto 3. Beemdkroon met de van haar stuifmeel afhankelijke Knautiabij, een bij met levenskrachtige populaties in Zuid-Limburg, maar een sterke afname in het rivierengebied (foto: Tim Faasen/ www.wildphoto.nl).

